

İttihat ve Terakki’de Kadın Olgusu ve Selma Rıza

Women's Case and Selma Rıza in the Committee of Union and Progress

Zekiye ALTINTAŞ¹

Özet

Osmanlı tarihinin son dönemine damga vuran İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin, Meşrutiyet döneminde bazı kalıpları değiştirmek ve bir takım yenilikler getirmek istediği “kadın” konusuna bakış açısını ve yine bu anlamda düşünülen geliştirilen, ortaya atılmış fikirleri incelemek adına bu çalışma yapılmıştır. İttihat ve Terakki’nin “kadın olgusu” ile ilgili görüşlerine yer verilerek, yapılmak istenilen fakat Devlet’in bekası gereği ikinci plana atılmak zorunda kalınan konular ele alınmıştır.

Bu bağlamda kendi bünyesinde yeni kadın modeli oluşumuna destek veren İttihat ve Terakki’nin yapısı içerisinde de bazı önemli kadın öncüler yer almaktadır Genel çevre itibariyle parti içerisinde bulunan isimlerin kız kardeşleri ya da eşlerini oluşturan bu kesimin, gazete ve dergi gibi yayın organlarında yazarak ön plana çıktıkları görülmektedir. Yine İttihat ve Terakki’nin önemli bir ismi olan Ahmet Rıza’nın kız kardeşi olarak bildiğimiz fakat biraz daha arka planda bulunan isimlerden biri olan Selma Rıza’ya da bu çalışmada yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: İttihat ve Terakki, İkinci Meşrutiyet, Kadın

¹ Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, E-posta: zekiye.altintas@gmail.com

Abstract

This study was carried out in order to examine the idea of the "woman" and the ideas that were developed and proposed in this sense, which the Union and Progress Society, which marked the last period of the Ottoman history, wanted to change some patterns and bring some innovations during the Constitutional period. The opinions of the Committee of Union and Progress on behalf of the "women's case" are mentioned and the issues which are required to be done but the issues that have to be taken into the second plan for the permanency of the State have been discussed. In this context, there are some important female pioneers in the structure of the Committee of Union and Progress, which also supports the formation of a new female model in their own context.

This section, which constitutes the siblings or spouses of the names in the party as a general environment, is written on the front lines by writing in publications such as newspapers and magazines seen. Selma Rıza, who stays on the background and one of the names that we know as the sister of an important name of the Committee of Union and Progress, Ahmet Rıza, is also included in this study.

Keywords: Union and Progress, Second Constitution, Women,

GİRİŞ

*İnsan kendi cinsine de esir!.Dine, şeriata, düzene, adetlere de esir!... Esir!
Her şeye esir. Bu hal nedir Yarab, kurtuluş yok mu? (...) Ah uçmak!..
Bu esaret zincirinden kurtulmak... Özgürlük...*

Selma Rıza, Uhuvvet, 1892.

İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi için uzun süre düşünsel olarak verilen mücadelede öncü rolü oynamış ve direnişe geçerek II. Abdülhamit'e meşrutiyeti yeniden ilan ettirmişti. Meşrutiyetin ilanından Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasına kadar olan dönemde, önceleri perde gerisinden olmak üzere daha sonraları ise tamamen yönetim gücünü eline alan İttihat ve Terakki, dönemin politikalarında en belirleyici güç olmayı başarmıştır.

Meşrutiyet döneminde ise iç ve dış mecrada karşılaşılan pek çok problemle baş etmek zorunda kalan devletin, sorunlarına çözüm bulmak adına yapılan ve düşünülen çalışmaların ön plana çıktığı böyle bir dönemde yine İttihat ve Terakki'nin fikirleri oldukça önem taşımaktadır. Genel anlamda yaşanan iç bunalımın sonucu olarak devleti daha iyiye götürmek adına başlatılan her alandaki değişim çalışmalarının Tanzimat'a kadar uzanan geçmişinden söz etmek mümkündür.

“Devlet nasıl kurtulur?” sorusuna çözümler aranmaktadır. Bu bağlamda çözüm aranan, değiştirilmek istenen konulardan biri de “kadın” konusu olacaktır. Özellikle dönemdeki kadın algısı ve kadına bakış açısı dikkat çeken bir başka konudur. Kadının her alanda geriye itilmesi, eğitim konusunda dahi arka plana atılması, kılık kıyafet de dahil çoğu hususta kısıtlanması gibi pek çok sorundan bahsetmek mümkündür. Belli bir maddi imkana ve çevreye sahip kadınların bile kendi haklarını ifade edebilmesi yine eşleri ve ağabeyleri aracılığıyla ile olabilmekteydi. Burada İttihatçıların bu duruma bakış açısı, getireceği yorum ve bu anlamdaki araştırmaları ve çalışmaları bizim için değerlidir. Bu araştırmaların temelinde de Ziya Gökalp'in eski Türk geleneğini baz alarak oluşturacağı görüşleri çalışmalara öncülük edecektir.

Tanzimat'tan İkinci Meşrutiyet'e

Osmanlı Devleti'nde Batılı anlamda modernleşme hareketleri 18. yüzyıl sonlarında başlamıştır. Bu yüzyılın başlarından itibaren zayıflama sürecine giren Osmanlı Devleti'nin yöneticileri, bu süreçten çıkışın Batıya yönelmekle mümkün olacağına inanmışlardır.

Osmanlı'da modernleşme çabaları için 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'yla Batılılaşma yolunda bir süreç başlamıştır. Tanzimat Dönemi'nde askeri ve bürokratik alanların dışında toplumsal ve siyasi alanlarda da reformlar yaşanmıştır. Tanzimat Dönemi reformlarının belki de en önemlisi kısıtlı olsa kadınların eğitimi konusunda yapılan reformlar sonucunda toplum hayatına katılmaya başlamasıdır. Bu dönemde kadınlar lehine kanunlarda değişiklikler yapılmış, yasaklar nispeten yumuşatılmış, ayrıca fikir ve edebiyat alanında kadınların haklarını savunan yazılar yazılmaya başlanmıştır. Çeşitli dergiler çıkarılmıştır (Özgiraz, 2011: 2).

Tanzimat'ta çıkarılan bir kısım kadın dergilerinin içeriği genellikle kadınları bilgilendirmek üzerine yoğunlaşmış konulardır. Ama asıl kadınlara yönelik dergi yayınları sayısındaki patlamanın Meşrutiyet'le olduğunu söylemek mümkündür. Yine Meşrutiyet'le beraber moda, giyim gibi konularının yanı sıra içerik de de bir takım değişimler olmuş, dönemin özgürlük havasını yansıtan yazılara gazete ve dergilerde yer verilmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanından önce kadına yönelik on iki yayın tespit edilmektedir. Muhadderât ile başlayan yayınlar Vakit yahud Mürebbi-i Muhadderât (1875), Âyine (1875), Âile (1880), İnsâniyet (1883) ve Hanımlar (1883) ile devam etmiş ardından Şükûfezâr (1886), Mürüvvet (1888), Parça Bohçası (1889), Hanımlara Mahsûs Gazete (1895), Hanımlara Mahsûs Malumat (1895) ve Âlem-i Nisvân (1906) yayınlanmıştır (Kılıç, 2015: 747).

İlk kadın dergisi diyebileceğimiz “*Terakki*” gazetesinin eki olan “Kapalı, örtülü, namuslu Müslüman kadını” anlamına gelen “*Muhadderrat*”tır. Ali Reşit ve Filip Efendi'nin çıkardıkları Terakki gazetesinin 15 Haziran 1868 tarihli sayısında bir ek olarak yayınlamıştır. Muhadderta'ta isimleri verilmeden kadınlardan gelen mektuplara da yer verilmiştir. Bu mektuplar kadınların kendileriyle ilgili tartışmalara ilgisiz kalmadığını göstermektedir. Kendi düşüncelerini ve sorunlarını dile getirmeleri açısından bu dergi önem taşımaktadır. Kadınların yazma ürkekliği ve çekimserlikten kurtulması için bir adım niteliğinde olmuştur. Kadınların sorunlarını yayınlayan dergi çalışma hakkı tanınması gibi konulara da yer vermiştir. Kadının aile içindeki konumu ve toplumsal rolleri üzerinde durulmuş geleneğin muhafazasının için kadının önemli olduğundan bahsedilmiştir. Bunun içinde kadının eğitimine vurgu yapılmıştır. Bu dönemle ilgili başka kadın dergileri de mevcuttur (Çakır, 2011: 23).

1884'te ise tüm yazarları kadın olan bizzat kadınlar tarafından çıkarılan ilk dergi ise “*Şükûfezar*” olmuştur. Şükûfezar'ın imtiyaz sahibi 19. yüzyılın ikinci yarısının önde gelen

aydınlarından Maarif Nazırı Münif Paşa'nın kızı Arife Hanım'dır. Derginin diğer yazarları Münire, Fatma Nevber, Fatma Nigar ve Fatma Naima hanımlardır. Okuyucu mektupları derginin şekillenmesinde çok önemli rol oynamaktadır. Bu mektupların sahiplerinin önemli bir çoğunluğunun derginin yazarları gibi Daru'l Muallimat'tan mezun oldukları anlaşılmaktadır. İlk sayısında Arife Hanım'ın Mukaddime bölümünde yazdığı “*Biz ki -saçı uzun aklı kısa- diye erkeklerin hande-i istihzasına hedef olmuş bir taifeyiz. Bunun aksini ispat etmeye çalışacağız. Erkekliği kadınlığa, kadınlığı erkekliğe tercih etmeyerek şahrah-i sa'y ve amelde mümkün olduğu kadar paye endaz-ı sebat olacağız.*” ifadeleri derginin amaç ve misyonunu açıklamaktadır. Fakat dergi bu kadar iddialı ifadeler ışığında devam etmemiş, ideolojik feminist söylemlerin aksine daha özgün ve muhafazakar bir çizgi sürdürmüştür (Yaşar, 2008: 68-69).

II. Meşrutiyet'in ilanını takiben ilk aylarda “*Demet, Mehasin ve Kadın*” yayınlanır. Demet'in ele aldığı konuların ağırlık noktasını, kadınların eğitimi, çocuk bakımı, kadın terbiyesi, yüz bakımı ve moda oluşturmuştur. Derginin diğer bir özelliği, siyasal konularla ilgili makalelere yer verilmesi ve kadınlar tarafından ilgi görmesidir (Çakır, 2011: 25).

Dönem dergileri içerisinde “*Kadın*” dergisi ayrıca önemlidir. Selanik menşeli dergi yayın hayatı boyunca, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve yardım dernekleri ile yakın ilişki içinde olmuştur. Müdürü Enis Avni 31 Mart Olayı'nda gönüllü olarak hareket ordusunda bulunmuştur. Meşrutiyet dönemi içerisinde kadın dergileri içinde önemli bir yere sahip olan bu dergi de kadınların eğitim, toplumsal yaşama katılması gibi konulara yer vermiştir (Aydın, 2009: 150).

Fatma Kılıç Denman'ın bir Jön Türk dergisi olarak belirttiği “*Kadın*” dergisi çizdiği ideal Osmanlı Kadını portresi bakımından oldukça önemlidir. Ciddi ve güzel olmanın yanı sıra vatansever, Meşrutiyet-perver tutumlu bir kadını vurgulamıştır. (Denman, 2009: 29)

Meşrutiyet dönemindeki bu dergiler “*Kadın*” dergisi gibi kısa ömürlü olacaktır. Tiraj yetersizliğini Selanik'in aktif kadını dergi yazarlarından Zekiye Hanım mektepsizliğe ve cehalete bağlar. Demet'in başyazara Celal Sahir bu duruma katılmakla beraber yine kabahat hissesinin faturasını kadınlara çıkaran bir cevap yazar. Burada yazarların birbirlerini suçladıkları kadın-erkek tartışmalarını görmekteyiz. Okurlardan gelen görüşlerde de dergilerin alınsa bile baba ve aile büyükleri tarafından okunmasına engel olunduğundan bahsedilmiştir (Denman 2009: 16).

Eğitim hususundaki icraatlerle ilgili atılan adımlara bakacak olursak Islahat Fermanı Tanzimat Fermanı'ndan farklı olarak eğitim programına önemli bir yer verdi. Her okul, herkese açık olacak, cemaatler kendi kültür ve yazılarına uygun okullar açabilecek fakat okulların öğretmenleri ve programları Meclis-i Maarif'in denetiminde tutulacaktı. Böylelikle okul sayısı da artmıştı. İlk kız rüştiyesi ise 1858'de açılacaktı. 1869 Maarif Nizamnamesiyle kadının eğitimi için sınırlı da olsa önemli sonuçlar verecek çalışmalar başlatmıştır (Çakır, 2011: 298).

1847'de ilk ortaokulun (rüşdiye), 1850'li yıllarda sıbyan mekteplerinin aksine çağdaş eğitim veren ilkokulların (ibtidai), 1874'te ilk lisenin (idadi) ve nihayet kısa süreli de olsa- bir üniversitenin (darülfünun) açılmasıyla Batı tipi üç kademeli bir eğitim sistemi ortaya çıktı. Bu sistemin tamamlanması bakımından kız ortaokullarının ve erkek ve kız öğretmen okullarının (Darümuallimin, 1848; Darümuallimin-i Sıbyan, 1868; Darümuallimat, 1870) açılması da son derece önemlidir. Çünkü kız ortaokulları, İslâm tarihinde ilk defa on yaşından büyük müslüman kızlara örgün eğitime devam etme yolunu açarken öğretmen okulları da ülkede ilk defa medrese dışında yarı seküler okullarda öğretmen yetiştirme imkânı sağladı. 1860'lı yıllarda açılan erkek ve kız meslek okulları ile (ıslahhane) Tanzimat'ı izleyen yıllardaki başarısız girişimlerden sonra meslekî eğitimin de temelleri atıldı. Sistemi oluşturan okullar genellikle önce İstanbul'da açılmış, ardından bütün imparatorluğa yayılmıştır (Öztürk, 2007: 567).

Fransız eğitim sistemi model alınarak hazırlanan, 1869'da çıkan ve imparatorluğun çöküşüne kadar yürürlükte kalan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, bu tarihe kadar açılan bütün okulları bütüncül bir örgütsel yapıya kavuşturdu. Eğitim alanında büyük gelişmeler kaydedilmişse de II. Abdülhamid okullarda eğitim özgürlüğünü kısıtlamakla eleştirilmiş, açılan okulların nitelik bakımından genellikle asgari standartlardan yoksun olduğu ileri sürülmüştür. Nitekim 1908 Jön Türk ihtilaliyle başlayan Meşrutiyet devrinde az sayıda, fakat daha kaliteli okula sahip olma anlayışı benimsenmiştir (Öztürk, 2007: 567).

Tanzimat'tan itibaren gelişen modern eğitim sistemi Meşrutiyet devrinde gelişiminin son evresini yaşadı. Kaliteyi yükseltme eğitim politikalarının ana ilkesi olmuştur. Okul öncesi eğitim kurumları (ana mektebi) açıldı; buna paralel olarak anaokuluna öğretmen yetiştirmek üzere Ana Muallim Mektebi kuruldu. Kızların eğitiminde önemli bir atılım gerçekleştirilerek ilk kız lisesi (İnâs Sultânîsi) ve kız üniversitesi (İnâs Dârülfünunu) açıldı. Bu arada teşkilât bakımından yeniden yapılandırılan dârülfünun yabancı bilim adamlarının da katkısıyla

niteliğini yükseltti. 1913 geçici ilköğretim kanunu ile (Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kânûn-ı Muvakkati) ilköğretim teşkilât, eğitim öğretim ve finansman bakımından ayrıntılı biçimde tanımlandı (Öztürk, 2007: 568).

İkinci Meşrutiyet döneminde özellikle eğitimde amaçlanan değişimler, aşağı yukarı Cumhuriyet Türkiye'sindeki yapıya da köprü görevi göstermiştir. Eğitimin yaygınlaştırılması, ilköğretimin zorunlu ve parasız olması eğitim birliğinin sağlanması gibi ders programlarında da yenilikler yapılmaya başlanmıştır.

İttihat ve Terakki 'de "Kadın Olgusu"

İttihatçıların ortaya çıkmaları ve bununla başlayan süreçle İkinci Meşrutiyet'in oluşumu ile değişen siyasi ortamın fikir hayatını da etkilediği bir dönemin kapılarını bize açtığını görmekteyiz. Meşrutiyetin ilanından sonra da bunun getirdiği özgürlük ortamıyla beraber artık kadın ve kadının yeri, konumu olgusuna da farklılıklar meydana gelmeye başlamıştır.

Aslında Tanzimat döneminde kadınların derneklere üye oldukları ve Müslüman olmayan kadınların hatta dernek kurdukları görülmektedir. Ama buna rağmen asıl örgütlü mücadeleleri 1908 yılı ve sonrasında başladığını söylemek mümkündür.

İttihatçıların ise bu konuyla ilgili çalışmalarının başlangıcı aslında meşrutiyet öncesine dayanıyor. Sema Ok'un "Yeminsiz Kadınları"nda da belirttiği gibi İttihat ve Terakki'nin 39 maddeden oluşan ilk nizamnamesin yayınladığında kadınlarla ilgili bir maddeye yer vermiştir. Yine ayrı bir maddede ise kadınların da Cemiyet'e üye olabilecekleri bilgisi verilmiştir. Bu İttihatçıların kadınları erkeklerden ayrı tutmaması açısından oldukça önemlidir. 1908'e gelindiğinde ise 40 kadar kadın üyenin varlığından söz edilmektedir (Ok, 2012: 25).

II. Meşrutiyetin yarattığı 'hürriyet' ortamıyla, kadınlar hem birey olarak hem kitle şeklinde hareket ederek dernekler kurmuş Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve askeri alanlarında da yer almak istediklerini açıkça ifade etmeye başlamışlardır. Bu amaçlar doğrultusunda kurulan derneklere yapılan faaliyetlerle ve basın aracılığıyla, Osmanlı kadınları taleplerini örgütlü bir biçimde ortaya koymaya çalışmışlardır.

Bu örgütlenmelerin dört temel özellik etrafında şekillendiği görülmektedir. Bunlardan birincisi, kurucuları kadın olan ve kadın haklarını geliştirmeye amacına yönelik

örgütlenmelerdir (Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti gibi). İkincisi, yine kadınların kurdukları ama toplumsal yardım amaçlayan örgütlenmelerdir. (Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti gibi). Üçüncüsü var olan örgütlenmeler içinde “kadın kolu” veya “hanımlar heyeti” adları ile oluşturulan örgütlenmelerdir. (Osmanlı Hilal-i Ahmer Hanımlar Heyeti gibi). Dördüncüsü ise çeşitli amaçların gerçekleştirilmesine yönelik olarak kurulan örgütlere üye olmaları ile örgütlü yaşamın içine dahil olmalarıdır. (İlkokullarda okuyan çocuklara yardım dernekleri)

Şüphesiz meşrutiyet dönemi ve sonrası için İttihatçıların yadsınamaz bir etkisi vardır. Çünkü İttihat ve Terakki devrimin başarısının sosyal yaşantıdan ve aileden geçtiği düşüncesine sahiptiler. Onun içindir ki ebeveyn yetiştiren kişi olan kadının rolünün bun da rolünün büyük olduğunun farkında olduklarından politikalarını bu yönde geliştirme tutumuna girmişlerdir.

Jön Türkler kadınların toplumun yarısını oluşturduğu gerçeğiyle bu yarının tüketici konumda olduğunu fark etmişlerdi. Kadın enerjisinin de toplum faydasına kullanılması gerektiğine inanıyorlardı. Yardımlaşma ve hayırseverlikle yoksulluğun kaldırılacağına inana Jön Türkler israfın önlenmesiyle sermayenin birikeceğini, yerli malı kullanmakla ve tutumlu olmakla kalkınmanın sağlanacağını düşünüyorlardı. Kadınlar ise bu planları gerçekleştirmekte anahtar roldeydiler. Üretme de bilinçli tüketici olmaları sağlanabilirdi. Burada kadınları bilinçlendirmeye yönelik mesaj verme güdümündeydiler (Denman, 2009: 28).

İttihat ve Terakki, kadının geleneksel kısıtlamalarından kurtulabilmesi kadınlar üzerindeki dinî baskının hafifletilmesi için Türkçülük akımından faydalanmıştır (Kaplan, 1998: 64).

İslamiyet öncesi kadınların mevki İslamiyetin ilk zamanlarındaki kadın hakları üzerinde durulmuştur. Kuşkusuz bu düşünce yapısının ortaya çıkışında Ziya Gökalp’in etkisi yadsınamaz. Kadın üzerindeki baskının ancak böyle kırılabileceğini sosyal ve siyasal yaşamda yer alabilmesi için böyle bir çerçeveden bakılmasına ihtiyaç duyulmuştur. İttihat ve Terakki “Milli Türk Kadını “ imajını oluşturmak istemiştir.

Kız okullarının yaptırılması, öğretmen bulunması gibi sorunlar tartışılırken, Jön Türkler kızların ideolojik olarak doğru yetişmesini amaçlayan, devrim ilkelerinin ve yeni hayat tarzının benimsenmesini içeren bir medeniyet projesi devreye sokmuşlardır. Medeni hayat tarzının ideolojik temellerinin öğretilmesini reformcular “terbiye-i medeniye” olarak

isimlendirmişlerdi. Bu proje göreve itaat, hürriyet sevgisi, kişisel geleceği savunma gibi değerleri içeriyordu. Proje yapılan siyasi ihtilalin tamamlanması için gerçekleştirmek istenen ictimai inkılabın usulu olarak belirlenmişti. Basın ve yayın ise bu projeyi gerçekleştirmek için en önemli araçtı. Bu düzenleme de “Kadın” dergisiyle yapılacaktı. Kadın 26 Ekim 1908’de yayın hayatına başlayacaktır (Denman, 2009: 27).

İttihatçı yönetimin desteklediği “Kadın”, zengin içeriğiyle, devrimi savunmasıyla, hayır cemiyetleri faaliyetleriyle ve eğitime yönelik tartışmalarıyla önemli bir dergi olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin merkezi olan Selanik’te hürriyet coşkusuyla kurulan dergi, İttihatçılara hizmet eden Asır Matbaasında basılmıştır. Dergi bizlere 1908 devriminin kadınlara yönelik politikalarına ve söylemlerine dair önemli ipuçları vermektedir (Denman, 2009: 29).

İttihatçıların dergiyi, cemiyet örgütlenmelerini teşvik etmek için mi kullandığı yoksa bu hayır cemiyetlerinin Selanik İttihat ve Terakki Cemiyeti örgütlenmesinin bir parçası olduğu için mi dergi de yer kapladığı net değildir. Emin olunan ise Kadın’ın ülke de ve Selanik’de kadınların politik ve kültürel örgütlenmesinin başlatılmak istenmesidir.30 sayı kadar yayınlanan dergi kısa ömürlü olacaktır. 7 Haziran 1909’da son sayısı yayınlanacaktır.

İttihat ve Terakki’nin öncülüğünde kadınlara çeşitli haklar tanınmasına yönelik kampanyalar başlatılmış hürriyet, hak, eşitlik isteklerini belirten yazılar da yine bu dönem de yazılmaya başlamıştır. Toplantılar ve gösteriler düzenlenmiş cemiyetler kurulmuştur. İttihatçıların önderliğinde kurulan cemiyetler; Teali Vatani Osmani Hanımlar Cemiyeti, Donanma-i Osmani Hanımlar Cemiyeti, Himaye-i Eftal, Hilal-i Ahmer, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti gibi yardım amaçlı milli faaliyetlerde bulunan cemiyetler oluşturulmuştur (Kaplan, 1998: 65).

Çalışma hayatı hususunda da teşvik eden parti, kadınları meslek sahibi yapacak faaliyetlerde bulunarak İslam Kadınları Çalıştırma Cemiyeti’ni de desteklemiştir. Bu cemiyetler aracılığıyla kulüpler kurmuş, gece dersleri başlatmış, aşı ve tedavi merkezleri ve dispenserler de açtırmıştır (Kaplan, 1998: 65).

Giyim konusunda ise çarşaf ve peçeyle ilgili açık bir mücadele de bulunup tepki çekmek istemeyen İttihatçıların gizli bildirimlerle bu tarz bir giyimin dinle ilgili olmadığını savunmuşlardır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin himayelerinde kurulan cemiyetlerin artması, her alanda sesini yükselten bir kadın kitlesinin ortaya çıktığını görmekteyiz. Bunun ilk yansımasını 17 Aralık 1908 seçimlerinin ardından yapılan meclisin açılış törenine giden kadınlar göstermektedir. Buraya yürüyen kadınların birçoğu peçesiz gelmiştir. 26 Temmuz 1908 günü ise Babıali'ye yürüyen kalabalığında önderi yine bir kadındır. Meşrutiyet'in ilanından sonra Meclis-i Mebusan toplantılarını izlemek için başvuruda bulunmuşlardı. Hatta toplantıları izlemelerine izin verilmemesi halinde gösteri yapacaklarını duyurmuşlardır (Ok, 2012: 27).

Hükümete baskı uygulayan İttihatçılar, devlete ve topluma karşı hakim İslam (şer'î) kuralların yeniden gözden geçirilmesini ve İcam-i Usulû Fıkıh'a başvurulmasını istemişlerdir. Nitekim bu usulle şer'î kurallarda bazı yeni düzenlemeler yapılarak, reform yolları açılmış, kadınlar yararına bazı hakların tanınmasına zemin hazırlayan İcma-î Usulû Fıkıh, bu partinin öncülüğünde uygulanmıştır. Örneğin cevaz yolu ile çok kadınla evlenmenin önlenebileceği ileri sürülürken, hazırlanan Hukuk-u Aile Kararnamesi'nde evlenme ve boşanma kararlarında, kadınlara bazı haklar tanınıyordu (Kaplan, 1998: 63).

Yine bu kararnamede evlilik yaşının erkeklerde 18, kızlarda 17 olarak belirlemiştir. İslam hukukunda nikahın ilan mecburiyeti olmamasına rağmen Hukuk-u Aile Kararnamesi'nde 33. maddesi ilan mecburiyeti koymuştu. Taaddüd-i zevcatı kabul etmekle beraber, kadın evlenirken kocasının başka bir kadınla evlenmemesi evlendiği takdirde ise kendisi veya diğer kadının boş olması şartını koyabilirdi. Koca ise bu şartı kabul ettiği takdirde karısı sağ iken ikinci bir kadınla evlenemezdi. Yakın akraba evliliği ve gayri Müslim bir erkeğin Müslim bir kadınla evlenmesi de geçersiz sayılmıştı.

Kefaret ve mehri evlenmeyle ilgili de değişiklikler yapılmış klasik İslam hukukundan farklı kaideler getirilmek istenmiştir. Kızın babası ve ailesine mal veya para verilmesi usulü de yasaklanmak istenmiştir. Bunda para olayına çözüm bulamayan kaçarak evlenmeleri olaylarının artması da etkili olmuştur (Kaplan, 1998: 63).

Kadının sadece eğitim ve çalışma hayatında değil resim, heykel, tiyatro gibi güzel sanatlar alanlarında yer alması istenmiştir lakin İttihat Terakki bu anlamda fazla başarı sağlayamamıştır. Şeyhülislam ve ulemanın aldığı kararları geri aldıraramamıştır. Bütün bu engellemelere rağmen İttihatçılar yaptıkları değişikliklerle yargının şeyhülislamıktan ayrılıp Adliye Nezaretine bağlanmasını sağlamışlardı. Darülfünun'un Edebiyat Fakültesi'ndeki

umumi derslerinin kadınlara da açılması kararını alarak, bu derslere kadınların devam etmesini sağlamışlardır.

Kadın eğitimi bağlamında atılan en büyük adımlardan birisi de ilk kız lisesi olan İnas Mektebi'nin yapılmasıdır. Mektebin yapılması hususunda ise karşımıza İttihatçı olan Meşveret gazetesinin yazarı Ahmet Rıza çıkmaktadır. Meclis-i Mebusan'a başkan seçilen Ahmet Rıza'nın II. Abdülhamit'ten isteğiyle İnas Mektebi'nin yapılması sözünü almıştır. İşte bu istek de kuşkusuz kardeşi Selma Rıza'nın büyük bir etkisi vardır. Bunu Emine Semiye'nin yazılarından yola çıkarak söylemek mümkündür. Adile Sultan Sarayı'nın Maarif Nezareti'ne (Millî Eğitim Bakanlığı) tahsisi için istemişlerdir. Uzun süredir boş ve bakımsız kalan sarayın onarımı ve okula dönüştürülmesi için devletten ödenek alınamadığından, parasal güçlüklerle karşılaşmıştır.

Eğitim hususunun devlet eliyle değil de aslında halkın yardımı ve ianeleriyle desteklenmesi öngörülmüştü. Fakat yine bu okul için çabalayan Emine Semiye ve Selma Rıza, tutucu çevrelerce kızlara şapka giydirilerek Frenkleştireceği iddialarıyla eleştirilmiştir (Denman, 2009: 26).

Emine Semiye 1909'daki yazısında kadın eğitiminin geliştirilmesi için Selma Rıza'nın verdiği savaştan bahsetmektedir. *“31 Mart belasından önce Kadınlara Mahsus Sultaniye'nin açılışı için ünlü kadın savaştığımız Selma Hanımefendi pek çok çalışmalarda bulundu. Hatta Vaniköyü'ndeki Adile Sultan Sarayı Abdülhamid'den alınarak bu hayırlı işe tahsis olunacaktı. Sonra, dokuz yıl boyunca sürekli arttırdığı ilim ve irfanından vatanın kızlarını yararlandırmak gibi büyük bir fikir taşıyan kişinin (Selma Rıza'nın) gericilerin şiddetli saldırılarıyla neler çektiğini bütün sevenleri ebediyen unutamayacaklardır.”* Burdan gördüğümüz kadarıyla İnas Mektebinin kurulmasında Selma Rıza'nın etkisi büyüktür. Okul ise ancak 1916'da açılacaktır. Bu okulda ise birçok aydın kadın yetişecektir.

Halktan yeterli iane toplanmak istenmesi fakat cami, çeşme yaptırmaya meraklı olan tutucu kesimin eğitime aynı merakı göstermemesi ayrılan bütçelerin ise çıkan savaşların yaralarını kapatmaya yönelik kullanılması genel durumu açıklar niteliktedir.

İttihatçıların İçinden Bir Kadın: Selma Rıza

1872 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Selma Rıza, Tanzimat'tan sonraki çağdaşlaşma süreci içerisinde yazılarıyla ve sosyal faaliyetleriyle adından söz ettirmeyi

başaran kadın yazarlarımızdan biridir. İlk Osmanlı Parlamentosu'nda (1877) görev almış olan Ali Rıza Bey ile Avusturya kökenli aydın bir kadın olan Nâile Hanım'ın en küçük çocuklarıdır. Selma Rıza Hanım'ın ağabeyi Ahmet Rıza Bey de Jön Türk hareketinin önemli isimlerinden biri olarak II. Meşrutiyet'in ilânından sonra kurulan Osmanlı Parlamentosu'nun başkanlığını yapar. Ahmet Rıza kardeşi Selma Hanımın eğitimiyle çok ilgilenmiştir. Fransızca'yı çok iyi öğrenmesi ve özel hocalarla evde eğitim almasında kuşkusuz annesinin de rolü çok büyük olmuştur. Selma Rıza 19'uncu yüzyılın sonunda çok genç bir yaşta kılık değiştirerek Paris'e abisi Ahmet Rıza'nın yanına kaçar. Bu cesurca davranışı Jön Türkler tarafından takdirle karşılanır (Toros, 1994: 60-61).

Onun gidişiyle ilgili Jön Türkler gibi diğer olumlu tepki ise başka bir yazardan sonraları gelecektir. Emine Semiye 3 Şubat 1909'da yazdığı "Maziye Ait" başlıklı yazısında onun gidişinden şöyle söz eder: "Mücâhide-i şehre Selma Hanımefendi'nin Paris'e gitmesi, daire-i taassup içinde çabalayan Nisvan-ı hürriyet-perveranı ikaz ederek hayatlarında garip garip emeller uyandırmıştı" (Hürriyet Kokuları 53) Buradan hareketle bir kadının her şeyi göze alarak gerçekleştirdiği bu yolculuk dönemindeki kadınları ve özellikle de Emine Semiye'yi cesaretlendiren bir eylem olduğunu kabul edebiliriz (Kurnaz, 2008: 96).

Paris'e geldiği ilk zamanlar Fransızcası iyi olduğundan Fransızca yayımlanan gazeteleri Türkçeye çevirmiştir. Burada kaldığı yıllar içerisinde Sorbonne Üniversitesi'ne gider. Sorbonne'de okuyan ilk Türk kızı olmuştur.

"Ağabey"i Ahmet Rıza Bey'in yönetiminde neşredilen Meşveret gazetesinin Fransızca yayımlanan eki "Mechveret Supplement Français" ve Türkçe olarak yayımlanan "Şûrâ-yı Ümmet'te" kadının aydınlanmasına ve toplum hayatı içindeki yerinin iyileştirilmesine yönelik yazılar yazar (Hazer, 2011: 876).

Selma Rıza'nın kadın haklarına ve kadının sosyal konumuna ilişkin yenilikçi fikirlerinin özellikle Paris'te bulunduğu yıllarda geliştiği anlaşılmaktadır. Bu durum, Tanzimat dönemin batılılaşma ve aydınlanma anlayışıyla yakından ilgilidir. Dönemin diğer aydınlarında olduğu gibi, Selma Rıza da hem kişiliği ve hayat hikâyesi hem de kalemiyle toplumsal aydınlanmaya hizmet eder.

Selma Rıza'nın tutumu birçok muhafazakâr çevre tarafından da olumsuz karşılanmış fazlasıyla tepki almıştır. Buna örnek olarak Volkan Gazetesi yazarı Derviş Vahdeti'nin, gazetenin 8 Nisan 1908'de yazdığı 98 sayılı nüsha'da şu şekilde yer vermektedir. "Korkunuz

titreyiniz ey dinsizler”, diye başlayan yazı dizisi inkılabın eleştirisini yapmaktadır. Partinin kızlara dans öğretmek, piyano çaldırmak ve siyasi fikirler telkin edilmesi düşüncesi dinsizlik olarak düşünülmüş ve yazı şöyle devam etmiştir. “Tiyatrolarda, zevk-ü sefalarda, meyhaneler, kerhanelerde rezalete başladınız. Selma’larla muhadderat-i İslamiye’nin çarşaflarını bile attıracak neşriyatta buldunuz. Beyoğlu’nda çarşafı İslam kadınlarının birahanelere gitmesine kadar mesag-i hürriyete temsil etini. Allah da sille-i şeriatı ensenize indirmek için İttihad-i Muhammedi Cemiyeti’ni meydana getirdi.”

Selma Rıza’nın 1908 Eylül’ünde yabancı bir kadın gazeteciyle yaptığı mülakat Millet Gazetesi’nde yayınlanınca ortalığı karıştırmıştır. Bu yazı ile “İslam kızlarını tamamen batılı gibi yetiştirmek istiyor” diye suçlanan Selma Rıza, dini esaslara muhalif görüldüğü için de sert tepkiler alacaktır. Bunlardan biri de “Hürriyet Kahramanı” olarak bilinen Resneli Niyazi’den gelecektir. 1 Ekim 1908 tarihli Siratt-ı Müstakim Mecmuasında beyanname yayınlayan Resneli Niyazi, Selma Hanım’a oldukça sert bir karşılık verecektir (Altındal, 1994: 192).

Yine Emine Semiye’nin ablası Fatma Aliye’ye yazdığı mektuplardan Resneli Niyazi’nin bir “Osmanlı Kahramanı” sıfatıyla adlandırılması hususunda ise yorum yaparken kendisinin bu ünvanını tanımadığını belirtmiş; Selma Rıza’yla arasında yaşananlardan dolayı eleştirmiş, ona edilen hakareti mektuplar yazarak protesto etmiştir.

29 Ekim 1909 tarihli mektubunda yine Ahmet Rıza ve Selma Rıza için Jöntürklük biraderiyle kendisine mahsustur demiştir. Yine yazışmalardan Selma Rıza ile Emine Semiye’nin ortaklaşa bir çok çalışma yaptıkları anlaşılmaktadır. Ahmet Mithat Efendi’nin mektuplarından anlaşıldığı üzere Selma Rıza’nın ağabeyinin icraatlarından dolayı zor durumlara düştüğü anlaşılmaktadır. (Kaymaz, 2009: 54)

Selma Rıza yabancı bir gazetede yayınlanan ve Millet Gazetesi tarafından çevrilerek aktarılan bir röportajında; II. Meşrutiyet’in ilk yılında Kadınların durumunda iyileşme sağlamanın birinci koşulu olarak kadın eğitiminin yaygınlaştırılması ve hemen sonra çok kadınla evliliğe karşı kampanya başlatacaklarını bildirdi: “Osmanlı hukukunda boşanma işleri iğrenç bir haldedir... Buna sebep kadının hukukuna vakıf almamasıdır... Meşrutiyet idaresi Osmanlı Kadınlarının hayat şartlarını tamamıyla değiştirecektir.” Bunlardan yola çıkarak Selma Rıza’nın fikri anlamda düşünce hayatında İttihatçılarla etkileşim halinde olduğunu görmek mümkündür.

Kendisinden önemli ölçüde etkilenen ve hayranlık duyan Emine Semiye Hanım da hayranlığını dile gitmekten çekinmemiş, onun gibi zengin bilgiler elde etmek için Avrupa ülkelerine seyahat etmiştir. Aileleri arasında yakınlık olan ve “Şuray- Ümmet-i” çıkartan Samipaşazade Sezai burada yazan Selma Rıza’yı “Kadınlığın Tacı” olarak nitelemiş ve başarılı bulmuştur. İkdam Gazetesi’nde çıkan “şiir ve kadın” başlıklı yazı için Samipaşazade Sezai mektuplaştıkları da görülmektedir (Toros, 1994: 61).

Bütün bunların yanı sıra Ömer Besim’le beraber Hilal-i Ahmer’in kurulmasında etkili olmuş. Kurulan Hilal-i Ahmer’in hanımlar genel merkezi’nde başkatibe olarak yer almıştır (Tepekaya ve Kaplan, 2003: 151).

Beş yıl bu görevini sürdürmüş daha sonrasında ise kendisine ters düşen bazı aksaklıkları görünce kalmak istememiş ve bırakmıştır geri dönmesi için çağrılar yapılmış fakat pek razı olmamıştır. Sosyal açıdan Kadın konusu üzerinde de durmuştur. Yazar Claude Farrère de sosyolojik yazılarını beğendiğini dile getirmiştir. İstanbul’a yaptığı ziyaretlerde kendisiyle de bizzat görüşmüştür. Hatta yazarın adı Babıali’de bir caddeye de ismi verilecektir.

Yazdığı “Uhuvvet” romanında ise yazar dönemin siyasal yapısını yansıtmakla kalmamış sosyal hayatı yansıtan bir içeriğe de yer vermiştir. Selma Rıza aslında bir anlamda dönemin koşullarını yansıtmaya açısından eseri incelemek gereklidir. Kadınların başına gelenleri bu roman üzerinden eleştirmiş baş karakterle de kısmen kendini özdeşleştirmiş de diyebiliriz. İşlendiği konu itibarıyla de görücü usulu evliliğe karşı eleştirel bir bakış olarak da eseri yorumlayabiliriz (Aytaç, 2000: 14).

“Uhuvvet”i keşfedip Osmanlıca el yazmalarından Latin harfine aktaran Nebil Fazıl Aslan, önsözünde Selma Rıza’nın hayat hikâyesi hakkında bilinen pek az şeyden bahsediyor. Bu bilgiler arasında, eserde Arapça, Farsça ve Fransızca kelimeleri yerli yerinde kullanmış oluşundan iyi bir eğitim görmüş olması gerektiği düşüncesi yer alıyor. Benim buna ekleyeceğim, Selma Rıza’nın muhtemelen felsefe ve filoloji eğitiminden gelmiş olması. Kahramanı Meliha’nın donanımında felsefenin yerine değinmişti. Dil öğrenimiyle beraber anlatıcının sözleri de filoloji bilgisinin yüzeysel olmadığını gösteriyor (Aytaç, 2000: 15).

Paris’te kaldığı yıllarda edebiyat, sosyoloji ve tarih bilgisini olgunlaştıran Selma Rıza hanım Kadın konularının yanı sıra bağımsızlık, hürriyet gibi konularla da ilgilenen siyasi anlamda da bu tür bir anlayışa sahip olmuştur. Bu sebeptendir ki mandacılık fikrine katıyetle

karşı çıkmıştır. Birinci Dünya Harbinden yenik çıkan Türkiye'yi parçalamak isteyen batılıların Wilson ilkelerini uygulamaya koyuldular. Kurulan Wilson Prensipleri cemiyetiyle mandacılık kurtuluş olduğu fikrine de tamamen karşı çıkmıştır. Bu fikirlere sahip olanlara da karşı mektuplar da yazmıştır.

Selma Rıza'yla ilgili bir diğer önemli anekdot ise Cemiyet-i Akvamla yaptığı yazışmalardır. İstanbul'un işgalinden sonra Cenevre'ye yazdığı mektupta, "İstanbul'un işgalinde gerek Rusya'dan, gerek diğer ülkelerden hayli sığınmacı bu şehre gelmiş bulunuyor. Bu arada fakirlik ve kadınlık adına utanılacak olaylar da artmıştır. Bu olay, toplumu sarsmakta ve feci akıbetlere götürmektedir. Bu açıdan Cemiyet-i akvam'ın harekete geçmesi gerekmektedir." Bu mektup dikkate alınmış İstanbul'a temsilciler yollanmış hatta Selma Rıza'yı Cenevre'ye davet etmişlerdir. Fakat işgal kumandanları gitmesine izin vermemiştir (Altındal, 1994: 193).

Selma Rıza Hanım 1931'de İstanbul'da vefat etmiştir. Uhuvvet dışında yazdığı yayımlanmayan başka romanları da mevcuttur. Dönemine göre farklı bir çizgisi olan yazar hiç evlilik yapmamıştır. Fikirleri ve icraatlarıyla dönemindeki kişileri etkilemiş ve harekete geçmek isteyen hemcinslerine de örnek olmuş ve cesaret aşılamıştır.

Sonuç

Meşrutiyet öncesinde başlatılan reformlarla eğitim, yazım gibi alanlarda kadınların kısmen ortaya çıktıklarını görmek mümkündür. Bu değişimler kadın kitle tarafından olumlu karşılanmıştır. Fakat değişimin tam anlamıyla gerçekleşmesi adına kısmen eksik kalmıştır. Burada devreye giren İttihat ve Terakki'nin Kadın olgusuyla ilgili düşünceleri ve vaatleri önemlidir. Partinin kadınlarla ilgili düşünceleri daha meşrutiyet ilan edilmeden yankı bulacak kadın kitle tarafından oldukça olumlu karşılanacaktır. Bu kitle Meşrutiyet'in ilanını da destekleyecek haklar konusundaki reformlarla ilgili de İttihat ve Terakki'nin de yanında yer alacaktır.

İkinci Meşrutiyet'in ilanı, fikir ve düşünce hayatını önemli ölçüde etkilenen kadınlar için düşünce anlamında yeni bir kapı açmıştır. Kadınların yürüyüşlere katılması, kendi haklarını savunması, edebiyat alanında yazılar yazabilmeleri, peçesiz sokağa çıkmaları neredeyse vurulan zincirlerin meşrutiyetle beraber bütünüyle kırılabileceği düşüncesini ortaya çıkardığını göstermektedir.

Kuşkusuz ki bunun mimarları ve temelini atan bunun için uğraş veren asıl kişiler perde arkasındaki İttihatçıların da fikirleriyle yanlarında yer alan Selma Rıza ve daha nice onun gibi cesur kadınlarımızın payı yadsınamaz derece de büyüktür. Şartlar ne olursa olsun yapıyı değiştirmek var olan yerleştirilmiş düzeni kırmaya çalışmak oldukça zor ve cesaret gerektiren bir iştir ki bu uğraştan vazgeçilmemeye çalıştıklarını görmek mümkündür. Fakat ne yazık ki bu umutlar çok uzun sürmemiştir. İttihatçılar daha sonraları kadın konusunda yeterince göze batan bir politika izlemekten kaçınmışlardır. Bu da meşrutiyeti savunan Selma Rıza gibi Osmanlı kadınlarını hayal kırıklığına uğratmıştır.

İstenilen her şey tamamen gerçekleştirilmese de, hayal kırıklıkları yaşansa da en azından bazı yapısal değişikliklerin temellerinin atılmasında büyük rol oynamışlardır. Tanzimat ile birlikte oluşturmaya başlanan Meşrutiyetle şekillenen ve Cumhuriyet ile son halini alan bir kadın olgusundan bahsetmek mümkündür. Cumhuriyet'e giden sürece bir nevi hazırlık mahiyetindeki bu hareketler, bağımsızlık mücadelemizden sonra da konuşulacak bir konu olarak mecliste yer alabilecektir.

Her anlamda zor bir mücadeleden geçen vatanın sonrasında yapacağı inkılaplar ve düzenlemelerle fedakâr ve vefakâr Türk kadınının haklarına kısmen de olsa kavuşacağı bir sürece bu dönem de yaşanılanlar bir köprü görevini oluşturacaktır.

KAYNAKÇA

- Akşin, Sina (2001). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: İmge Yayınevi.
- Altındal, Meral (1994). *Osmanlı'da Kadın*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Aydın, Hakan (2009). “Kadın (1908-1909) Selanik'te Yayımlanan İlk Kadın Dergisi Üzerine Bir İnceleme”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 22, ss. 148-156.
- Aytaç, Gürsel (2000). “19.Yüzyılda Kadın Hakları: Selma Rıza'nın Uhuvvet'i 107 yıl sonra yeniden yayımlandı”, *Kişisel Arşivler İstanbul Belleği, Taha Toros Arşivi*, İstanbul: Cumhuriyet Kitap, s. 523.
- Çakır, Serpil (2011). *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Denman Fatma Kılıç (2009). *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın*, İstanbul: Libra Kitap Yayıncılık.
- Güzel, Şeyhmus (1985). “Tanzimattan Cumhuriyete Toplumsal Değişim ve Kadın”, İstanbul: *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Ankara: İletişim Yayınları Cilt 3, ss. 858-874.
- Hazer, Gülsemin (2011). “Selma Rıza'nın Uhuvvet Romanında Kurmaca Yapı”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt 6/3, ss. 875-893.
- Kaplan Leyla, (1998). *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Kaymaz, Kadriye (2009). *Gölgedeki Kalem; Emine Semiye*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Kurnaz Şefika, (2008). *Osmanlı Kadın Hareketi'nde Bir Öncü; Emine Semiye*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kurnaz, Şefika (1996). *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları,
- Kılıç, Neslihan (2015). “Osmanlı Kadın Dergilerine Bir Örnek: Mürüvvet”, *İnsan ve Tolum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 3, ss. 744-747.
- Sönmez, Erdem (2012). *Ahmed Rıza Bir Jön Türk Liderinin Siyasi Entelektüel Portresi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tepekaya, Muzaffer, Leyla Kaplan (2003). “Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1877-1923)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 10, ss. 147-202.
- Toros, Taha (1994). “İlk Türk Kadın Gazeteci Selma Rıza”, *SkyLife Dergisi*, Sayı 130, ss. 60-66.
- Toros, Taha (1986, 14 Haziran). “Jön Türkler Arasında Bir Kadın”, *Milliyet Gazetesi*, s. 9.
- Tunaya, Tarık Zafer (1988). *Türkiye'de Siyasi Partiler (İkinci Meşrutiyet Dönemi)*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Ok, Sema (2012). *İttihat ve Terakki'nin Yeminsiz Kadınları*, İstanbul: Destek Yayınları.
- Özkiraz, Ahmet (2011). “İkinci Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Sayı 3, ss. 1-9.
- Öztürk, Cemil, (2007). “Eğitim ve Eğitim Kurumları”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, ss. 565-568, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yaşar, Fatma Tunç, (2008). “Şükufeza: Kadınlar Tarafından Kadınlar için İlk Süreli Yayın”, *Değerler Eğitim Merkezi Dergisi*, Sayı 4, ss. 68-73.